

Дмитрієва С. М. Особливості соціальної ситуації розвитку неповнолітніх злочинців / С. М. Дмитрієва, О. В. Степанчук // Вісник Київського інституту бізнесу та технологій. – № 3 (34). – 2017. – С. 22-26.

УДК 159.9

*С.М. Дмитрієва, кандидат психологічних наук, доцент,
завідувачка кафедри загальної, вікової та педагогічної психології
Житомирського державного університету ім. Івана Франка
О.В. Степанчук, студентка УІІ курсу історичного факультету
Житомирського державного університету ім. Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ РОЗВИТКУ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ

У статті розглянуто соціально-психологічні детермінанти кримінальної поведінки неповнолітніх як крайньої форми соціальної дезадаптації, доведено, що порушення стосунків підлітка й дорослого виступає першоджерелом соціальної дезадаптації неповнолітнього, проаналізовано основні типи сімей з несприятливими умовами для психічного та особистісного розвитку дитини: родини, для яких характерними є дефекти сімейного виховання, сім'ї з серйозними матеріальними труднощами. Для надання соціально-психологічної допомоги підліткам-делінквентам та їх соціальному оточенню представлено якісний та кількісний аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей соціальної ситуації розвитку неповнолітніх злочинців, виявлення ставлення учнів середнього шкільного віку до різних проявів соціально дезадаптованої поведінки: схильність до подолання норм і правил, до адиктивної поведінки, до саморуйнівної поведінки, до агресії та насильства, до делінквентної поведінки.

В статье рассмотрены социально-психологические детерминанты криминального поведения несовершеннолетних как крайней формы социальной дезадаптации, доказано, что нарушение отношений подростка и взрослого

выступает первоисточником социальной дезадаптации несовершеннолетнего, проанализированы основные типы семей с неблагоприятными условиями для психического и личностного развития ребенка: семьи, для которых характерны дефекты семейного воспитания, семьи с серьезными материальными трудностями. Для оказания социально-психологической помощи подросткам-делинквентам и их социальному окружению представлены качественный и количественный анализ результатов эмпирического исследования особенностей социальной ситуации развития несовершеннолетних преступников, выявление отношения учащихся среднего школьного возраста к различным проявлениям социально дезадаптированного поведения: склонность к преодолению норм и правил, к аддиктивному поведению, к саморазрушительному поведению, к агрессии и насилию, к делинквентному поведению.

Ключові слова: соціальна дезадаптація, девіантна поведінка, делінквентна поведінка, соціальна ситуація розвитку, протиправна поведінка, адиктивна поведінка, агресія.

Dmytriieva S.M., candidate of psychological sciences, reader, head of chair of General, Age and Pedagogical Psychology of Zhytomyr Ivan Franko State University

Stepanchuk O.V., student of the Faculty of History of Zhytomyr Ivan Franko State University

FEATURES OF THE SOCIAL SITUATION IN THE DEVELOPMENT OF AGE AGAINST MINORS

The article deals with the socio-psychological determinants of criminal behavior of minors as the extreme form of social maladaptation, it is proved that the violation of the relations between the adolescent and the adult serves as the primary source of social maladaptation, analyzes the main types of families with unfavorable conditions for the mental and personal development of the child: single-parent families, families which are characterized by defects in family upbringing, families with serious material difficulties. To provide social and psychological assistance to adolescent delinquents and their social environment, a qualitative and quantitative

analysis of the results of an empirical study of the peculiarities of the social situation of juvenile offenders, the identification of the attitude of students of secondary school age to various manifestations of socially disadapted behavior is presented: the tendency to overcome norms and rules, to the addictive behavior, to self-destructive behavior, to aggression and violence, to delinquent behavior.

Keywords: social disadaptation, deviant behavior, delinquent behavior, social situation of development, unlawful behavior, addictive behavior, aggression.

Постановка проблеми. Процеси перебудови сучасного суспільства, які супроводжуються соціально-економічними труднощами, неминуче наклали відбиток на підростаюче покоління. Злочинність і правопорушення стали одними із найяскравіших виявів негативних тенденцій. А злочинність серед неповнолітніх можна назвати однією з гострих і актуальних проблем нашої держави. Участь неповнолітніх у злочинній та антигромадській діяльності здійснює значний вплив на виховання молодого покоління, прищеплює йому асоціальні ідеї, аморальні погляди. Перед суспільством стоїть важливе завдання профілактики цього негативного явища. Поряд з вивченням особистості неповнолітнього злочинця важливе місце маємо надати умовам та обставинам, які дозволили цьому злочинові здійснитися. Питання витоків злочинності неповнолітніх вивчається і досліджується різними науковцями як у сфері психології, так і педагогіки та кримінології. Але незважаючи на значну кількість наукових праць з цієї проблематики вказане питання потребує подальшої розробки та вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічні засади дослідження проблеми соціально дезадаптованої поведінки підлітків здійснили такі вчені, як В. Алмазов, Ю. Антонян, С. Белічева, Л. Грищенко, Г. Забрянський, Л. Калашнікова, А. Лобанова, Н. Максимова, В. Оржеховська та ін.. Вивчення мотивації протиправної поведінки неповнолітніх здійснювалось у працях Ю. Антоняна, Б. Волкова, К. Ігошева, Г. Русинова, А. Тузова та ін. Дослідження негативних чинників мікросередовища, що впливають

на формування злочинної поведінки підлітків, здійснювалося В. Алмазовим, Л. Грищенком, В. Оржеховською, М. Поздняковою та ін. Вивчення неформальних та субкультурних об'єднань, у яких підлітки залучаються до протиправної поведінки, здійснювались В. Пирожковим, Г. Забрянським, В. Єрмаковим та ін. Виявленням психологічної специфіки правопорушень неповнолітніх займалися М. Алемаскін, С. Белічева, В. Кондрашенко та ін. [6].

Мета статті полягає в узагальненні результатів теоретичного аналізу наукових джерел з проблеми соціально-психологічних детермінант протиправної поведінки неповнолітніх та даних емпіричного дослідження особливостей соціальної ситуації розвитку неповнолітніх злочинців. Досягнення цієї цілі відбувалось шляхом вирішення ряду завдань: проаналізувати основні соціально-психологічні детермінанти кримінальної поведінки неповнолітніх; виявити особливості соціальної ситуації розвитку делінквентних підлітків; розробити програму емпіричного дослідження для виявлення специфіки соціальної ситуації розвитку підлітків з асоціальними формами поведінки.

Виклад основного матеріалу. Злочинність неповнолітніх можна назвати своєрідним феноменом, оскільки сама вікова група має специфічне правове становище. Неповнолітні особи (14-18 р.) складають 14,7% у структурі усіх вікових груп населення і вчиняють 6,3 % всіх злочинів [4, с. 118]. Такі злочинці становлять особливу типологічну групу та відрізняються від дорослих правопорушників суспільною небезпекою вчинюваних злочинів. Неповнолітніх злочинців можна охарактеризувати як осіб, які мають низькі моральні цінності, низький рівень культури та освіти, досягнення мети (найчастіше матеріального характеру) за допомогою кримінальних засобів та ін. [2, с. 94]. Дослідниця Кургузкіна Е.Б. характеризує неповнолітнього злочинця як особу, яка має такі негативні чинники, які відрізняють її від інших законослухняних людей: гіпертрофована імпульсивність, тривожність, схильність до вживання алкогольних напоїв, наркотиків, статева розбещеність та ін. [5, с. 29].

Для виконання поставлених завдань нами було організовано та проведено опитування учнів 9 класу Курненської ЗОШ І-ІІІ ст. на тему «Ставлення моїх однолітків до злочинної діяльності» та анкетування «Моя родина». Обробка отриманих результатів здійснювалася за допомогою кількісного та якісного аналізу.

Аналіз первинних даних опитування виявив, що немає учнів (0%), які позитивно ставляться до таких видів злочинної діяльності, як крадіжки, застосування фізичної сили, вживання спиртних та наркотичних напоїв, азартні ігри та ін. Цей показник є важливим, оскільки учні розуміють шкідливість та небезпечність злочинної діяльності. У сфері негативних виборів учнів одержано такі показники: 100% учнів негативно ставляться до крадіжок, 10% підлітків негативно ставиться до застосування фізичної сили, 70% школярів негативно ставляться до вживання спиртних напоїв, 80% учнів - до наркотичних речовин.

Якщо звернути увагу на відсоткову динаміку, то ми можемо констатувати, що лише 10% учнів негативно поставилися до застосування фізичної сили. Це є визначальним чинником, оскільки підлітки відрізняються підвищеною збудливістю та вразливістю, схильністю до афектів, недостатнім рівнем самоконтролю, імпульсивністю, невмінням адекватно реагувати на критику та зауваження. Тому основним засобом «захисту» виступає для багатьох із них, насамперед хлопців, фізична сила.

Емпіричне психологічне дослідження виявило ті сфери протиправної та антисуспільної діяльності, які підлітки вважають допустимими у своїй поведінці. Було виявлено такі результати: 90% учнів вважають допустимим застосування фізичної сили, 30% – вживання спиртних напоїв, 20% – наркотичних речовин. Це свідчить про підвищений рівень агресії у підлітковому середовищі, низький рівень усвідомлення певною частиною підлітків важливості здорового способу життя.

Такі результати пояснюються і тим, що підлітковий та ранній юнацький вік є одним із найсуперечливіших періодів життя людини. Важливу роль у

правильній соціалізації підлітки мають відігравати сім'я, школа, громадське оточення. Підлітки у вказаний період є занадто імпульсивними, емоційними, прагнуть до самостійності та не зважають на думку дорослих. Думка колективу однолітків, друзів – стає своєрідним авторитетом для учня та має вирішальне значення. Досить важливо, щоб підліток в цей період не входив до різних неформальних груп, які схвально ставляться до алкоголю, наркотиків, кримінальної діяльності. Тут важливу позицію, на нашу думку, має зайняти сімейне оточення, оскільки саме сім'я має пріоритетне місце у процесі формування і розвитку дитини. Сім'я для дитини є колективом, де уперше виникає конфлікт між «хочу» і «не можна» [7, с. 155].

У підлітковому віці сім'я, а в основному батьки не повинні втратити у дитини цінності батьківського слова та довіри. Проте, незважаючи на такі моральні обов'язки, які покладені на сім'ю, найчастіше причиною підліткової злочинності стає сімейне оточення. У 90-97% випадків механізм протиправної поведінки був запущений недоліками сімейного виховання [3]. Стеблинська О.С. визначальну роль у виникненні у неповнолітнього особистісних дефектів вбачає у неблагополучній моральній атмосфері сім'ї, неправильній педагогічній позиції батьків, відсутності їх впливу і контролю за поведінкою дітей [7, с.112].

На нашу думку, слушно розглядати вплив сімейного виховання на формування неповнолітнього злочинця у таких аспектах:

- а) неповна родина;
- б) дефекти у сімейному укладі;
- в) недоліки у взаєминах батьків та дітей.

Неповна родина. Думка, яка побутує у свідомості багатьох людей про те, що злочини можуть вчиняти лише діти з неблагополучних родин, на нашу думку, не є вірною, оскільки досить часто трапляються випадки протиправної поведінки дітей із благополучних сімей.

Дослідження ряду вчених довели негативний вплив на психіку та поведінку дитини, особливо у підлітковому віці, розлучення батьків. Зазвичай, батьки не враховують інтересів та потреб дитини, а керуються в даному

випадку власними емоціями та амбіціями. Звичайно, що в родині, де відсутні батько чи мати, будуть значно послаблені виховні функції і змінюється весь клімат сімейних стосунків. Негативно впливає на підлітка та зовнішня атмосфера, яка складається навколо зруйнованої сім'ї. Це справжнє або показне співчуття, необачні репліки, осуд того, «хто винен». Все це гнітить дитину і виховує у ній почуття неповноцінності і зайвості. Ці обставини Пашковська М. В. називає «внутрішніми нашаруваннями, які визначили можливість проникнення та реалізації мотивів злочинної поведінки» [7, с. 156]. Відсутність одного з батьків підліток намагається компенсувати шляхом наслідування інших осіб (здебільшого злочинців) та породжує хворобливий стан неповноцінності, що веде за собою замкнутість, озлобленість, мстивість, прагнення утвердитися будь-яким способом у колективі однолітків [там же].

Це не означає, що саме неповна сім'я штовхає підлітка до злочинної діяльності, але розлучення батьків у перехідний вік дитини здійснює негативний вплив на сприймання нею навколишнього світу, створює проблеми у спілкуванні з ровесниками. На нашу думку, сім'я має забезпечити підліткові підтримку, дати пораду, а не залишити його осторонь, займаючись своїми справами.

Дефекти у сімейному укладі. Сучасне суспільство зіткнулося з проблемою не лише низької моральності підростаючого покоління, але й низькими моральними цінностями сімей, де ці діти виховуються. Родини, де панує насильство, алкоголізм, наркоманія, статева розбещеність, називають неблагополучними. Відхилення від норми в поведінці членів родини впливають на весь духовний світ неповнолітнього. Дитина переймає у дорослих членів родини цинічне ставлення до моральних цінностей, неповагу до інших людей, правил та законів. Звичайно, що таке середовище у період фізичного і духовного становлення дитини приводить до порушень її особистісного розвитку і формування девіантної та делінквентної поведінки. З неблагополучних родин виростає проблема дитячого біженства та безпритульності. У сім'ї, членів якої характеризують такі риси, як брутальність,

аморальність, приниження людської гідності, у підлітка відповідно буде формуватися озлобленість, прагнення помститися. Досить часто дитина з такої сім'ї практично не відвідує школу, бо учень не хоче бути об'єктом критики, а то й глузування з боку вчителів та однолітків. Найчастіше дорослі злочинці втягують у кримінальну діяльність тих дітей, які вже мають певний своєрідний «досвід» соціально дезадаптованої поведінки.. Це діти, які виховувались у неблагополучних родинах і засвоїли такі негативні риси, як користолюбство, неповага до старших, жадібність, докладання будь-яких зусиль заради досягнення мети [7, с.157].

Недоліки у взаєминах батьків та дітей. Зазвичай, є поширеним твердження, що неповнолітні злочинці формуються саме в неблагополучних родинах або в родинах, де панують низькі моральні якості, пропагується вживання алкоголю, наркотиків та ін. Проте досить часто ми можемо чути або стати свідком ситуації, де підліток, який виховується у нормальній сім'ї, став учасником злочинної групи або самотійно здійснив злочин. Причин такої поведінки неповнолітньої особи може бути декілька.

1. Підліток незадоволений матеріальним становищем власної сім'ї і прагне компенсувати це за рахунок злочинної діяльності;
2. Важке матеріальне становище штовхає батьків на пошук заробітків, які досить часто відбуваються за кордоном, а дитина залишається без контролю з боку старших членів сім'ї;
3. Батьки не проводять вільний час з дитиною не через його відсутність, а через байдужість до виховання дитини [7].

Економічна стабільність завжди відігравала і відіграє провідну роль у кожній державі. У нових суспільних умовах, як зауважує Дубовик К.Є., склад правопорушників дещо змінився у тому напрямку, що їх доповнюють діти з важких у матеріальному становищі сімей [3]. Задоволення матеріальних потреб виступає важливою умовою для існування і підростаючого покоління.

З метою вивчення рівня задоволеності підлітками матеріальних потреб ми провели анкетування «Моя родина». На питання «Якою мірою підтримують

тебе матеріально батьки?» 100% учнів відповіли, що батьки забезпечують їх практично всім. А на питання «Якою мірою нині забезпечені твої особисті потреби?» серед учнів не виявилось одностайної відповіді. Більшість учнів зауважили, що вони мають значно нижчий рівень задоволеності власних матеріальних потреб, аніж їхні друзі-однолітки. У середньому шкільному віці підлітки звертають увагу один на одного певною мірою і за матеріальним чинником, а в деяких класах можуть існувати своєрідні мікрогрупи, які утворюються саме за матеріальним показником. Звичайно, таке явище є неприпустимим, адже школа, батьки, громадськість мають виховувати у підростаючого покоління насамперед духовні потреби, які сприяють особистісному зростанню.

Отже, такий чинник, як тяжке матеріальне становище родини, цілком ймовірно може стати вирішальним для підлітка. У період власного дорослішання дитина болісно реагує на негативні соціально-економічні процеси, які відбуваються в державі, а отже і в родині. Злидні, відсутність необхідного харчування та одягу – все це підсилює мотив злочинної поведінки підлітка. Але це не зовсім повний перелік тих матеріальних благ, у яких виявляє потребу неповнолітній. Науково-технічний прогрес поряд зі своїми перевагами створив ряд проблем, особливо для підростаючого покоління. Володіння певною матеріальною річчю (наприклад, телефоном чи комп'ютером та ін.) для дитини виступає не життєво необхідною потребою, а радше умовою престижу серед однолітків. Досить часто батьки у зв'язку з матеріальними труднощами не можуть купити дитині подібну річ, на що підліток чи юнак реагують досить емоційно. Звичайно, ми не можемо стверджувати, що відсутність якоїсь матеріальної речі спровокує неповнолітнього на злочин, але ця умова може дати своєрідний підсилюючий ефект для вчинення злочину.

Спілкування батьків з власними дітьми, проведення вільного часу разом є найважливішою умовою успішної соціалізації дитини. У попередньому пункті ми проаналізували проблему важкого матеріального становища родини. Батьки витрачають багато часу для того, щоб покращити свій матеріальний стан. Але

таким чином батьки не в змозі спілкуватися з власними дітьми стільки часу, скільки потрібно. Зазвичай, компенсацію спілкування батьки замінюють купівлею певної дорогої речі. Проте будь-яка дорога річ не замінить відсутність батьківської уваги та підтримки. Спілкування з батьками дитина намагається компенсувати за рахунок спілкування з ровесниками, входженням в різні неформальні групи і досить часто може підпасти під вплив негативного авторитету.

Батьки можуть не приділяти уваги дитині не лише через брак вільного часу (46,5%), але і через невміння його організувати: 69,4% батьків замість спілкування з дітьми надають перевагу перегляду телевізійних передач, спілкуванню з іншими людьми [3]. З метою виявлення ступеня батьківської уваги до власних дітей ми запропонували учням відповісти на питання «Як ти проводиш дозвілля зі своїми батьками?» Були отримані наступні результати:

- 50% школярів вказали, що вони надають перевагу перегляду телесеріалів, телепрограм;
- 40% вказали, що батьки проводять дозвілля окремо від них;
- 10% опитаних ходять на прогулянки разом з батьками.

Перегляд телевізора є далеко не найкращою можливістю проведення вільного часу батьків з власними дітьми, оскільки існує багато інших видів діяльності, де батьки та діти можуть активно спілкуватися один з одним, наприклад, у процесі гри. Варто вказати, що у період дорослішання дитини саме батьки мають стати її найкращими друзями, помічниками, мають давати необхідні поради. Тоді зникне проблема замкнутості дитини і вона не шукатиме «порозуміння» серед осіб, які ведуть аморальний спосіб життя.

Батьки мають бути проінформовані про те, хто входить в коло друзів, з ким їхня дитина проводить вільний час. Не маючи можливості або бажання приділити увагу власній дитині, батьки звільняють місце для впливу інших авторитетів. Виховна функція сім'ї реалізовується через батьківський контроль та доброзичливі взаємини між батьками та дитиною. Виховна функція сім'ї у підлітковий період, ранній юнацький вік має бути не послаблена, а

максимально активізована, посилена. Дитина має розуміти, що вона може отримати від батьків належну підтримку, пораду, як діяти в тій чи іншій ситуації. Ті ж батьки, які виправдовують відсутність або недостатність уваги до власної дитини заробітком коштів на краще життя, відсутністю вільного часу, руйнують стосунки з власними дітьми, які надалі буде важко покращити.

Висновки. У статті розглянуто соціально-психологічні детермінанти кримінальної поведінки неповнолітніх як крайньої форми соціальної дезадаптації, доведено, що порушення стосунків підлітка й дорослого виступає першоджерелом соціальної дезадаптації неповнолітнього, проаналізовано основні типи сімей з несприятливими умовами для психічного та особистісного розвитку дитини: родини, для яких характерними є дефекти сімейного виховання, сім'ї з серйозними матеріальними труднощами. Для надання соціально-психологічної допомоги підліткам-делінквентам та їх соціальному оточенню представлено якісний та кількісний аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей соціальної ситуації розвитку неповнолітніх злочинців, виявлення ставлення учнів середнього шкільного віку до різних проявів соціально дезадаптованої поведінки: схильність до подолання норм і правил, до адиктивної поведінки, до саморуйнівної поведінки, до агресії та насильства, до делінквентної поведінки. Знання основних соціально-психологічних детермінант протиправної поведінки неповнолітніх дозволяють використовувати їх для визначення основних напрямів попередження і подолання різних форм соціально дезадаптованої поведінки підлітків та старшокласників, формування у них належного рівня правосвідомості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аршава І. Ф. Деякі психологічні чинники злочинності неповнолітніх / І. Ф. Аршава [та ін.] // Мед. психологія. – 2011. – Том 6. – № 1. – С. 8–14.
2. Бандурка І. О. Кримінологічна характеристика особистості неповнолітнього злочинця / І. О. Бандурка // Наше право. – 2014. – № 6. – С. 92–100.

3. Дубовик К. Є. Вплив факторів сімейного неблагополуччя на формування девіантної поведінки у неповнолітньої особистості [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu>.
4. Заросинський Ю. Л. Стан і тенденції злочинів, що вчиняються неповнолітніми в Україні / Ю. Л. Заросинський // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – Випуск 6-1. – Том 3. – 2014. – С. 117–121.
5. Кургузкина Е.Б. Теория личности преступника и проблемы индивидуальной профилактики преступлений : автореф. дис...д-ра юр. наук : 12.00.08. «Уголовное право и криминология. Уголовно-исполнительное право» / Е. Б. Кургузкина, – М, 2003. – 29 с.
6. Лобанова А. С. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти / А. С. Лобанова, Л. В. Калашнікова. – К.: Вид-во «Каравела», 2017. – 470 с.
7. Пашковська М. В. Соціально-психологічні чинники злочинності неповнолітніх / М. В. Пашковська // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 152–159.
8. Стеблинська О. С. Запобігання злочинам, які здійснюють неповнолітні у стані сп'яніння / О. С. Стеблинська. – Івано-Франківськ, 2011. – 280 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Дмитрієва Світлана Михайлівна

2. Рік народження - 1967.
3. Кандидат психологічних наук, доцент.
4. Коло наукових інтересів: психологія творчості, обдарованості, психологія співтворчості, психологічні аспекти правової соціалізації особистості.
5. Завідувачка кафедри загальної, вікової та педагогічної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка
6. Службова адреса: Житомир, вул.. Велика Бердичівська, 40.
7. Адреса електронної пошти: dmitrievasveta49@gmail.com
8. Телефон: 098-234-36-20.

1. Степанчук Олена Володимирівна

2. Студентка УП курсу історичного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка.